

EGY BIRODALOMÉPÍTŐ ŐSI ÁLLAM: AZ INKA BIRODALOM Zárójelentés

Az amerikai kontinensen az európai behatolás előtt két olyan földrajzi, kulturális övezet létezett (Közép-Mexikó és a Középső-Andok), ahol az óvilágiakhoz mérhető archaikus birodalmak jöttek létre. E birodalmak történetét feltárni kívánó kutatások szempontjából elsősorban az Azték és az Inka Birodalom alkalmas arra, hogy más, nem amerikai politikai alakulatok tanulmányozásával együtt az archaikus birodalmak általános érvényű vagy éppen egyedi sajátosságait megismerjük.

A kutatás témájául választott Inka Birodalom kapcsán arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen sajátosságok jellemezték terjeszkedését, mi indította el azt, és az mikor következett be. A kutatás forrásait egyfelől saját, az Inka Birodalom perifériális területein végzett terepmunkáim,¹ a spanyol hódítás után keletkezett írott források és az ősi amerikai birodalmak fejlődését, etnikum- és államközi konfliktusait tárgyaló publikációk jelentették.

Amikor az etnikai/magterületükön kívül gazdaságilag, politikailag terjeszkedő államok és a befolyásuk alá vont területek és/vagy népek közötti viszony jellemzőit kutatjuk, akkor olyasfajta ellentétpárookra alapozott modellekkel találkozunk, mint centrum–periféria, territoriális vs. hegemonikus uralom, direkt–indirekt kormányzás. Ezek az időkben egymást váltó elméletek Immanuel Wallersteinnek (1974) abból az elképzeléséből indultak ki, mely szerint a domináns helyzetben levő állam (*mag* vagy *centrum*) gazdaságilag és politikailag kizsákmányolja a gyengébb és alárendelt helyzetben levő politikai alakulatokat (*periféria*), azokban annyi (energia)befektetést eszközölve, amennyi a számára szükséges erőforrások maximális kiaknázásához szükséges. Ez a modell a birodalomépítő archaikus civilizációk, így a mexikói Azték (BERDAN ET AL. 1996) és az andokbeli Inka Birodalom leírására is alkalmasnak mutatkozott, ám az alaposabb és kiterjedtebb régészeti kutatásokra, illetve újabb és újabb írott forrásokra alapozott vizsgálatok azt mutatták, hogy ezek az államok nem írhatók le pontosan a centrum–periféria modellel. Jelesül az i. sz. 15–16 században a Kolumbiától Közép-Chiléig terjedő mintegy 1 millió km²-nyi területet uraló Inka Birodalom központjától távolabbi területeken létrehozott nagy állami létesítmények (akár több ezer épületet magukban foglaló közigazgatási központok, raktárbázisok, kiterjedt teraszrendszerek) egyértelműen jelezték, hogy az inka állam távoli tartományokban (pl. észak-perui hegyvidék, Közép-Bolívia, Északnyugat-Argentína) is jelentős befektetéseket hajtott végre annak érdekében, hogy az általa felhasználható forrásokat a lehető legnagyobb mértékben növelni tudja.

Ezért a modell finomabb, esetleg eltérő értelmezése új megközelítéseket hívott életre. Ilyen alternatív, flexiblisebb elképzelésnek mutatkozott a territoriális–hegemonikus uralom modellje, amelyet az archaikus birodalmak, így például a Római (LUTTWAK 1976), az Azték (HASSIG 1984) és az Inka Birodalom (D'ALTROY 1992) kapcsán fogalmaztak meg. Ez nem elsősorban a centrum–periféria ellentétpárban gondolkodott, hanem inkább olyan, területek közti különbségben, mint azok a régiók, amelyeket az állam katonailag uralma alá vont, társadalmi és gazdasági értelemben jelentős mértékben átalakított, és fölülte territoriális vagy másképp fogalmazva közvetlenül irányítást gyakorolt, illetve az olyan területek vagy politikai alakulatok, amelyek esetében az uralmát kiterjesztő állam meghagyta a helyi elit bizonyos autonómiáját. Azaz az uralmi pozícióban levő állam csupán a hegemoniáját terjesztette ki ezekre a főnökségekre vagy államokra, amelyek a maguk által megszervezett termelés, és az abból összegyűjtött adó fejében megtarthatták részleges fennhatóságukat, esetleg önállóságukat saját korábbi uralmi területükön. Ennek az elképzelésnek egy módosított változatát fejtette ki Katharina Schreiber (1992) az i. sz. 6–10. századi perui Wari Birodalom kapcsán, amikor egy térben és időben változó közigazgatási stratégiát jelentő mozaikszerű hatalomgyakorlást feltételezett.

Az előbbieket egyfajta változatát jelentette a direkt és indirekt kormányzáson alapuló elképzelés az Inka Birodalom esetében (lásd pl. MALPASS–ALCONINI 2010). Ez az elképzelés egyfelől a koloniális források azon állításain alapult, miszerint az inka állam bizonyos területeket (pl. a tengerparti Chíncha-völgy, a Titicaca-tó medencéje vagy a közép-bolíviai Charcas-tartomány) az ott korábban létező főnökségek vezetőinek irányítása alatt hagyott, másfelől pedig a régészeti kutatások azon eredményein, amelyek azt mutatták, hogy a birodalmi infrastruktúra csak bizonyos helyeken jelent meg, és igen nagy kiterjedésű területek maradtak ebből szempontból „üresnek”. Mindebből az a

¹ OTKA T018 072 és OTKA T047 048 számú program

következtetés volt levonható, hogy az inka állam kizárólag a számára gazdasági (pl. a mezőgazdasági szempontból kulcsfontosságú Cochabamba-völgy), katonai (határvidékek) és/vagy logisztikai (főutak és azokat összekötő mellékutak találkozási pontjai) szempontból fontos helyeken, területeken gyakorolta közvetlenül (odahelyezett állami tisztségviselőkön keresztül) a hatalmát.

Azonban ha akár a régészeti adatokat, akár az írott forrásokat alaposabban megvizsgáljuk meglehetősen eltérő kép bontakozik ki előttünk. Egyfelől látnunk kell, hogy az eddig elvégzett régészeti kutatások, dacára az elmúlt két évtizedben óriási lendületet vevő regionális kutatásoknak (lásd pl. D'ALTROY 1992; D'ALTROY ET AL. 2000; D'ALTROY–HASTORF 2001; GYARMATI–VARGA 1999; GYARMATI–CONDARCO megjelenés alatt; MALPASS 1993; MALLPASS–ALCONINI 2010; MORRIS–THOMPSON 1985; SCHJELLERUP 2005; STANISH 2001; 2003; STANISH–COHEN–ALDENDERFER 2005) igencsak hézagosak. Óriási területek továbbra is kutatlanok, a rendkívül nehéz terepviszonyok pedig gyakran leküzdhetetlen akadályt jelentenek, így számos olyan helyen ismeretlenek maradhettek inka birodalmi létesítmények, ahol egyébként minden bizonnyal léteztek. Mindazonáltal a legutóbbi évek régészeti kutatásai az inka kultúra, az állami jelenlét bizonyítékait olyan helyeken és kontextusban is felszínre hozták (lásd pl. SANTORO ET AL. 2010; VAN BUREN–PRESTA 2010), amelyeket az inka birodalmi kultúra kézzel fogható maradványai (inka építészeti kánon jeleit mutató épületek, cuzcói polikróm kerámia) híján korábban nem soroltak a közvetlen állami irányítás alatt álló területek közé.

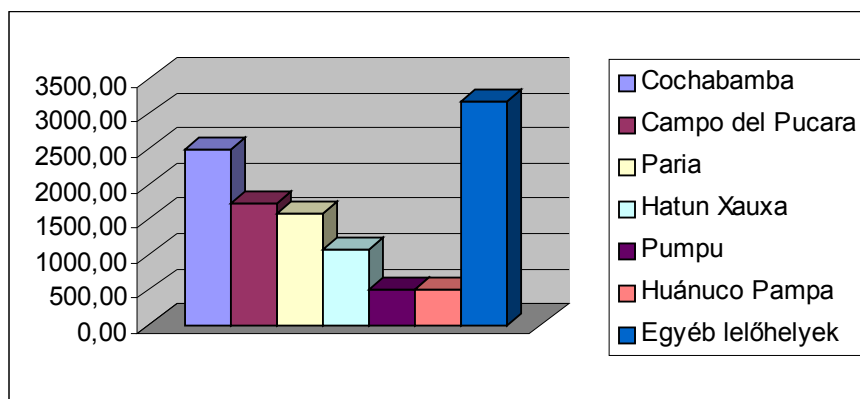
Még inkább ellentmondani látszanak a direkt–indirekt kormányzás, territoriális–hegemonikus uralom elméletének a koloniális források. Itt nem elsősorban az olyan esetekre gondolunk, amikor bizonyos dokumentumok leírják, hogy egy-egy tartományt kormányzó és az inka által nem csak helyén hagyott, hanem ajándékokkal és kiváltságokkal meg is jutalmazott helyi származású vezető (INTERROGATORIO 1981 [1575]: 237–238; MEMORIAL DE CHARCAS 2006 [1582]: 723–724, 728) fölött ott állt az uralkodó által kinevezett cuzcói, inka származású kormányzó, hanem azokra az inka állam által az egész birodalomban végrehajtott, a gazdaság és a társadalom egészét átszövő alapvető változtatásokra, amelyekről szinte korlátlan számú általános és lokális forrás áll rendelkezésünkre.

Ezek közül az első az inka állam terjeszkedésével párhuzamosan a tulajdonviszonyokban végrehajtott átalakítás, melynek keretében a korábban közösségi tulajdonban levő földek, bányák, nyájak egy jelentős részét az állam, illetve az állami kultusz számára sajátították ki. Ennek egyik legismertebb példája a bolíviai Cochabamba-völgy, ahol a terület nagy részéből egy, elsősorban a hadsereg számára termelő állami birtokot hoztak létre (GYARMATI–VARGA 1999; REPARTIMIENTO 1977 [1556]; WACHTEL 1982). A másik hasonlóan alapvető, és az inkákon kívül csak néhány más archaikus birodalom által végrehajtott lépés az etnikai viszonyoknak a birodalom egészét érintő átalakítása volt. Az Inka Birodalom esetében számtalan példát (lásd pl. ANDERS 1990; ESPINOZA SORIANO 1969–70; 1970; 1973; 1976; 1982; 1993; MURRA 1983; PEASE 1982; ROSTWOROWSKI DE DIEZ CANSECO 1970) ismerünk arra, amikor etnikumok kisebb vagy nagyobb csoportjait gazdasági, politikai, katonai vagy éppen vallási okokból, élethossziglan vagy átmenetileg a birodalom egészen távoli vidékeire telepítették át. Így például a vallási szempontból kiemelkedő jelentőségű Copacabanába több mint 40 különböző népcsoportból telepítettek át embereket (RAMOS GAVILÁN 1988 [1621]: 84–85), az áttelepítések méreteiről pedig leginkább a már hivatkozott Cochabamba-völgyi állami birtok ad képet, ahova 14 000 földműves telepítettek jobbára a környező altiplanói népek közül (REPARTIMIENTO 1977 [1556]).

A tulajdon- és etnikai viszonyok gyökeres megváltoztatása mellett az inka állam alapvető változást hajtott végre a termelés területén is (aligha férhet kétség hozzá, hogy az előbbi két változtatás éppen ennek érdekében történt). Ennek részét képezte új nyersanyaglelőhelyek használatba vétele éppúgy, mint már használatban levők intenzívebb kiaknázása. Az előbbire példa a Paria (Bolívia) környéki terepmunkánk során azonosított inka kori rézbánya, az utóbbira pedig a porcói ezüstbányák, amelyek az inka kor előtt is használatban voltak ugyan, de kiaknázásuk az inka korszakban vált nagyobb arányúvá, és azt ott végzett terepbejárások alapján az is kiderült, hogy az inka állami szerepvállalással történt. Jellemző inka épületek létesültek, és bizonyos helyeken megjelent az inka kerámia is (VAN BUREN–PRESTA 2010). A mezőgazdasági termelés példátlan bővüléséről pedig nem pusztán az írott forrásokból következtethetünk, lásd az állami földek robotmunkában (*mit'a*) történő megművelését (pl. MURRA 1983), hanem a régészeti kutatások is igazolták a teraszos művelésbe vont területek kiterjedésének kivételes mértékű növekedését a Középső-Andokban az inka korszak idején (DONKIN 1979). A kézművességek terén bekövetkezett változások minőségi, mennyiségi, sőt a társadalmat is érintő sajátosságairól a régészeti és a történeti források egyaránt tanúskodnak. Így nem pusztán a koloniális dokumentumokból tudjuk, hogy az inka államok fazekasokat telepített át például a

Titicaca-tó partvidékére, hogy inka stílusú edényeket készítsenek (MURRA 1978), hanem saját kutatásaink is igazolták a bolíviai Pariában. Az ottani inka tartományi központban feltárt épületekből előkerült inka stílusú kerámiatöredékek anyagának vizsgálatából kiderült, hogy azok helyben készült edényekből származtak (GYARMATI–CONDARCO megjelenés alatt; SZILÁGYI 2010). Azaz ugyan az edények jelentős része stílusában és kivitelezésében megfelelt az ún. cuzcói birodalmi stílusnak, azok nem a birodalom központjában, hanem a felhasználás helyén készültek, megerősítve más, korábbi anyagvizsgálatok eredményeit (D'ALTROY–BISHOP 1990). Ezek az anyagvizsgálatok azt bizonyították, hogy nem a nehezen szállítható, súlyos készárut mozgatták, hanem a fazekasok áttelepítésével a 'know how'-t juttatták el az előállítás és a felhasználás helyszínére, s ily módon az állam erős befolyást gyakorolt a helyi termelésre. Hasonló következtetésre juthatunk a fémművesség kapcsán is. Rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy az inka állam fémműveseket is telepített át távoli tartományokba, így pl. a dél-perui tengerpartról való ezüstműveseket a bolíviai Cochabamba-völgybe (ESPINOZA SORIANO 1993). Ezek a kézművesek az állam által létesített településeken élhettek és dolgozhattak, így Pariában is, ahol felszíni gyűjtéseinkből és ásatásainkból a már említett bánya mellett nyersanyagok és fémfeldolgozás bizonyítékai kerültek napvilágra (GYARMATI–CONDARCO megjelenés alatt). Az állam által szervezett legnagyobb volumenű kézműves termelést minden bizonnyal a textilkészítés jelentette. Ez nem pusztán az állam által a falusi nőknek kiosztott nyersanyag feldolgozását jelentette, bár mennyiségei értelemben ez képezhette a termelés zömét, hanem ugyanúgy a falusi közösségekből kiemelt, és különböző inka központokba áttelepített nők (ún. *aqllák*) által végzett munkát is. Ilyen tevékenység színhelyeként szolgáló zárt épületcsoportok (MORRIS–THOMPSON 1985), illetve épületek (GYARMATI–CONDARCO megjelenés alatt) több inka tartományi központból ismertek. Az ilyen épület(együttes)ek esetében kukoricásör készítésére – ez volt az *aqllák* másik fő tevékenysége – szolgáló edények töredékei mellett különféle szövőeszközök (orsókarikák, bronztüsk, csontból és agancsból készült szövőeszközök) sokszorosan magasabb arányban fordulnak elő, mint az adott település más részein. Az ilyen leletek tömeges előfordulása szolgál bizonyítékul az állam számára „ipari méretekben” előállított szövetekre, amelyeket aztán az ünnepeken az államnak végzett szolgáltatások fejében osztottak ki.

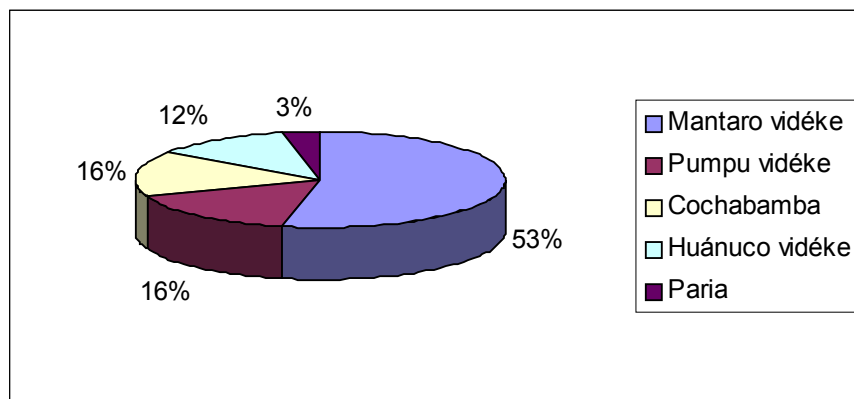
A természeti és emberi erőforrások jelentős részének állami kisajátítása, illetve a mezőgazdasági és kézműves termelés ugyancsak jó részének állam által történő „menedzselése” mellett, az inka állam a megtermelt javakat talán minden más archaikus államnál nagyobb arányban koncentrálta alattvalói által robotmunkában épített nagy raktárbázisokban, amelyek jelen ismereteink szerint Észak-Perutól (MORRIS–THOMPSON 1985) Északnyugat-Argentínáig (D'ALTROY ET AL. 2000) behálózták az Inka Birodalmat (LEVINE 1992). Mai ismereteink szerint az ezekben található raktárépületek száma meghaladta a 11 000-et, aminek mintegy 15%-át (1550–1650 épület, lásd *I. ábra*) azonosítottuk saját 2004–2006 közötti pariai kutatásaink során (GYARMATI–CONDARCO megjelenés alatt).

I. ábra Az állami raktárak száma az Inka Birodalom különböző régióiban

Ennél fontosabb információkkal szolgálna, ha megismerhetnénk ezeknek a raktárbázisoknak az összesített befogadóképességét. Ilyen számítás azonban csak a legnagyobb raktárbázisok, a perui Hatun Xauxa (D'ALTROY, 1992: 164–165; LEVINE, 1992: 117), Huánuco Pampa (MORRIS–THOMPSON

1985) és Pumpu (LeVINE, 1992: 117; MATOS MENDIETA, 1992: 117), illetve a bolíviai Cochabamba (GYARMATI-VARGA, 1999: 50) és Paria (GYARMATI-CONDARCO megjelenés alatt) régiója esetében történt (2. ábra).

2. ábra Az Inka Birodalom öt különböző zónájából ismert állami raktárkapacitások megoszlása

Ezek teljes befogadó képessége meghaladja 320 000 m³-t, ami önmagában is hatalmas mennyiség,² ám ha figyelembe vesszük, hogy ez a tárolókapacitás az ismert raktárépületeknek csupán alig több mint felét (55,7%) képviseli, és erősen valószínűsíthető, hogy az Inka Birodalom területéről mostanáig azonosított állami raktárak a valaha létezett raktárbázisoknak csupán egy részét jelentik, akkor aligha járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy az inka állam a megtermelt javaknak hatalmas részét centralizálta azzal a céllal, hogy aztán újra elossza.

A különféle javak (élelem, ruha, presztízstárgyak) állami újraelosztásának módjáról az írott források ugyancsak bőséges adatokkal szolgálnak, így tudjuk, hogy ennek három fő területe volt: a hadsereg és az állami közmunkákon résztvevők ellátása, valamint az állami ünnepek, ahol a résztvevők ellátásán túl ajándékokkal ellentételezték az inka állam számára végzett szolgáltatásokat.

Amennyiben tehát figyelembe vesszük azokat a gyökeres változtatásokat, amelyeket a megelőző időszakhoz képest az inka állam a tulajdon- és etnikai viszonyokban, a források kiaknázásában és a javak előállításában végrehajtott, továbbá a megtermelt javak állami centralizációjának, tárolásának, majd újraelosztásának mértékét, akkor azt kell látnunk, hogy ezek az intézkedések a legalapvetőbb területeken és rendkívüli mértékben érintettek minden, a birodalom hatalma alá hajtott etnikai csoportot függetlenül attól, hogy azok közvetlenül cuzcói inka vagy helyi vezetők irányítása álltak. A meghódított etnikai csoportok helyükön hagyott vezetőinek szerepe ebben a tekintetben nem volt több, mint a központi állami akarat végrehajtásában való közreműködés.

Ha pedig így történt, akkor fel kell tennünk a kérdést: az inka állam által követett stratégia miért különbözött alapjaiban attól, amelyet a másik nagy ősi amerikai birodalom, az azték követett, amely valóban leírható a territoriális–hegemonikus hatalomgyakorlás modelljével (lásd pl. OHNERSORGEN 2006): a ténylegesen uralma vont területek mellett számos olyan város, kis állam létezett, amelyet katonai erővel ugyan meghódított, de élükön meghagyta az eredeti uralkodódinasztiát annak fejében, hogy az biztosította számára az előírt javak előállítását és beszolgáltatását.

Meggyőződésem szerint a különbség magyarázatát a városias civilizáció, és azzal összefüggésben az erősen specializált kézművesség,³ illetve az arra épülő kereskedelem fejlettségében kell keresnünk. Ha ránézünk Mezoamerika térképére, akkor legalább két olyan nagy földrajzi övezetet találunk, Közép-Mexikót és a maja területet, amelyet városok sűrű hálózata borított. Ezek kialakulása

² Ezt azzal a példával tudnánk érzékeltetni, hogyha a Cochabamba-völgyben azonosított 2499 raktár minimális befogadóképességét (50 144 m³) vesszük alapul, és úgy kalkulálunk, hogy azokban kizárólag kukoricát tároltak, akkor az ott tárolt terménnyel 54 637–81 954 felnőtt férfit lehetett volna egy éven át élelmezni attól függően, hogy a raktárak mekkora feltöltöttségével és mekkora vetőmag tartalékhányaddal számolunk (GYARMATI-VARGA 1999)

³ Lásd például a teotihuacani fazekasság olyan mértékű specializációját, amelynek keretében léteztek kizárólag füstölőedények előállítására szakosodott műhelyek.

az i. e. I. évezredben kezdődött meg, és fejlődésük végigkísérte a spanyol hódítás előtti Mezoamerika egész történetét. Ennek a városias civilizációnak az alapját két kulcsfontosságú tényező vetette meg. Az elsődleges alapot azok az első pillantásra nem éppen kedvező környezeti adottságú zónák, a Mexikói-medence, a Mexikói-öböl partvidéke, az Oaxaca-völgy, a Mexikó és Guatemala határán elterülő Petén jelentették, amelyeket nagy munkabefektetéssel – a jó talajú, de száraz területek öntözése, illetve a túl nedves vidékek lecsapolása – alkalmassá lehetett tenni intenzív mezőgazdasági termelés számára. Azt követően pedig intenzív kiaknázásuk eredményeképpen akkora termékfőlösleg volt előállítható rajtuk, ami egyfelől lehetővé tette egyre növekvő számú rész- vagy teljes idejű munkaerő kézműves tevékenységre való fordítását,⁴ másfelől megteremtette a fizetőképes keresletet másutt előállított nagy mennyiségű kézműves termék beszerzésére. Nézetem szerint az ezekhez szükséges nyersanyagok jellege és előfordulása jelentette a másik kiindulási alapot a mezoamerikai városias civilizáció kialakulására. Itt elsősorban olyan nyersanyagokra gondolok, amelyek iránt tömeges volt az igény, de egyszerűen a fizetőképes kereslet is rendelkezésre állt, azaz nem pusztán olyan, kevés ember számára elérhető presztízstermékek előállítására alkalmas nyersanyagok voltak mint a jade, a türkiz vagy a hematit. Az ilyen, tömeges igény kielégítésére alkalmas nyersanyag legjobb példája az obszidián: különlegesen jó vágóképessége miatt a fémfelhasználást nélkülöző Mezoamerikában csaknem minden háztartás számára nélkülözhetetlen nyersanyagot jelentett,⁵ ugyanakkor csak korlátozottan fordul elő (speciális vulkáni körülmények között keletkezik), ahol viszont igen, ott rendkívül bőséges mennyiségben. E két tulajdonságának köszönhetően kitűnően alkalmas volt arra, hogy egészen kivételesen széles körű kereskedelem alapját képezze, amit az obszidián leletek eredetének meghatározására alkalmas nyomelemek vizsgálata egyértelműen bizonyított. Az obszidián és egyéb más közhasznú termékek (pl. őrlőkövek készítésére alkalmas kőanyag, só, kopálgyanta), különböző egzotikus javakkal kiegészülve képezhették azokat a nyersanyagokat és termékeket, amelyek a távolsági kereskedelem motorjaként működtek, és feldolgozásuk megalapozhatta a kézművességeknek azt a fejlettségét és sokrétűséget, a különböző régiók közötti kooperációt, ami a mezoamerikai városi civilizáció kialakulásához vezetett. Egy idő után a gazdaságilag egymással hol kooperáló, hol versengő városok közötti vetélkedés forrásokért vívott hatalmi küzdelembe csapott át, és ezeknek a küzdelmeknek a hadszíntéren győzelmet arató főszereplői, a tolték Tula, az azték Tenochtitlan vagy éppen a maja Tikal és Calakmul voltak képesek arra, hogy birodalomépítésbe fogjanak. Azaz a mezoamerikai birodalmak alapját egy olyan strukturált város(állam)rendszer (különböző nagyságú, különböző termékekre szakosodott városok) képezte, amelyet egy fölöttük hegemoniát megszerző, birodalomépítő város(állam)nak nem állt érdekében lerombolni, uralkodó dinasztiáikat elmozdítani mindaddig, amíg az általa igényelt forrásokhoz hozzájutott, és az alávetett városok nem veszélyeztették primátusát.

Mindezzel szemben ha az inkák által uralt Középső–Déli-Andokra pillantunk, akkor azt láthatjuk, hogy azon belül mindössze két olyan korlátozott kiterjedésű régió található, az észak-perui tengerpart, illetve a Titicaca-tó medencéje, ahol városinak tekinthető civilizáció alakult ki, és azok alapját a mezoamerikaihoz hasonló sajátosságok képezték. Egyfelől tucatnyi folyóvölgyre kiterjedő öntözéses földművelés a Moche, majd az azt követő Chimú civilizáció esetében, illetve ugyancsak jelentős munkabefektetést igénylő bakhátas földművelés és kiterjedt állattartás a Titicaca-tó partvidéki Tiwanaku körzetében, másfelől a fejlett kézművesség és a távolsági kereskedelem. Ez utóbbi Észak-Peruban elsősorban a helyi réztárgyak ecuadori spondylusért való cseréjét, míg Tiwanaku esetében a Titicaca-tó medencéjében előállítható javak, illetve a szubtrópusi és a tengerparti termékek egyik helyről a másikra történő áramlását jelentette. Az Inka Birodalom által uralt terület többi részén ilyen fejlett mezőgazdaságon és kézművességen alapuló városias kultúra nem jött létre, a régió nagy részét alapjaiban önellátásra berendezkedett főnökségek foglalták el. Ugyan a szükséges természeti

⁴ Ennek a folyamatnak a csúcspontját valószínűleg Teotihuacan jelentette, amelynek a 125 000 lakosából 25% élt kézművességből.

⁵ Saját Mexikói-öböl menti kutatásaim (GYARMATI 1987; 1989) is tanúsítják, hogy a falusi lakóházak leletei között a kerámiatöredékek mellett az obszidián tárgyak jelentik a második leggyakoribb lelettípust. Mezoamerika szerte a legelterjedtebb kőeszköz-nyersanyagként tekinthető még akkor is, ha a maja területeken a helyben beszerezhető kovát részesítették előnyben. Hétköznapi eszközök mellett olyan tárgyak készítésére is felhasználták, mint csiszolt ajakpecek vagy fülkorongok, ezek azonban nem tekinthetők tömegesen használt tárgyaknak, inkább presztízsjavak voltak.

erőforrások, csakúgy mint Mezoamerikában, a Középső–Déli-Andokban is élesen elkülönültek egymástól, ami indokoltá tehetné volna az egyes régiókban élő csoportok közötti intenzív árucserét, ám ez a széttagoltság elsősorban a különböző környezeti zónák tengerszint feletti magasság szerinti elhelyezkedésben jelentkezett. Azaz az azonos magasságban húzódó területek (tengerpart, hegyvidék, altiplano, őserdő) hasonló környezeti adottságokkal bírtak, és azok bármely pontjáról viszonylag kis távolság megtételével elérhetőek voltak teljesen eltérő adottságú ökológiai fülkék.⁶ Ennek következtében az etnikai csoportok többsége közvetlenül hozzáférhetett a lakóhelyén kívüli forrásokhoz (pl. hegyvidéki népek altiplanói, tengerparti és trópusi övezetben elhelyezkedő telepekkel egyaránt rendelkezettek), így az egyes források kevésbé voltak monopolizálhatók, mint például Mezoamerikában az obszidiánnyerő helyek.⁷ Ennél fogva a javak egy része etnikai csoporton/politikai alakulaton (főnökségen) belül mozgott, de az azon kívüli kereskedelem hatóköre is korlátozott volt, eltekintve a távolsági kereskedelemben áramló kis mennyiségű egzotikus javaktól (spondylus, türkiz, lapis lazuli).

Az itt felvázolt helyzet kialakulásában természetesen az is döntő szerepet játszott, hogy a Középső–Déli-Andoknak kevés olyan pontja volt, ahol olyan egybefüggő, nagy kiterjedésű, kedvező környezeti adottságokkal rendelkező területet találunk, amely jelentős élelmiszerfőlösleget tudott volna előállítani, megteremtve nagyobb számú teljes idejű kézműves specialista fenntartásának lehetőségét. Mindennek következtében a Középső–Déli-Andok legnagyobb részén nem alakulhatott ki olyan, erősen tagolt munkamegosztáson alapuló fejlett kézművesség és rétegzett társadalom,⁸ ami egy városi civilizáció alapját képezhette volna.

Ebben a helyzetben a terjeszkedésbe kezdő inka állam sem gazdasági sem politikai értelemben nem támaszkodhatott ahhoz hasonló civilizációs alapra, mint a vele nagyjából azonos időszakban hódításait elindító azték Tenochtitlan. Ezért látjuk azt, hogy az inka állam maga kezdi el, vagy bővíti ki bizonyos nyersanyagforrások kiaknázását, szervezi meg a működéséhez szükséges termelést, centralizálja, őrzi és osztja újra az előállított javak közfelhasználásra kerülő részét.⁹ Ezért állíthatjuk azt, hogy közvetlen befolyása alatt tartotta még azokat a területeket is, ahol a kormányzás bizonyos szintjét a helyi vezetők kezében hagyta. Ebben a tekintetben tehát az Inka Birodalom kormányzati rendszere alapvetően eltért attól a territoriális–hegemonikus modelltől vagy direkt–indirekt kormányzástól, amellyel más birodalmak helyesen jellemezhetőek.

A fentiekből következő további, megkerülhetetlen kérdés, hogy ilyen körülmények között egyáltalán mi indította el egy későbbi birodalomra fejlődő politikai alakulat terjeszkedését, és mi volt ennek a terjeszkedésnek a mozgatórugója. A régészeti és a történeti adatok szerint a szóban forgó időszak, az i. sz. 14–15. század az egymással hadakozó főnökségek kora volt,¹⁰ amelyben egyes krónikások szerint az *Auca Runa*, „háború, harc embere”-i (GUAMAN POMA 1980 [1613]: 52, 61 [64, 78]) játszották a vezető szerepet. Ennek a pánandesi „balkanizáció”-nak (STANISH 2003: 221) a régészeti bizonyítékát jelentik azok a fallal körülvett, erődített települések, *pukarák* (ALBARRACIN-

⁶ A Középső–Déli-Andok nagy részén nyugat–keleti irányban 200–250 kilométer megtételével eljuthatunk az óceántól és a tengerparttól a hegyvidék átszelésével a trópusi alföldre.

⁷ Bizonyos, mindenki számára szükséges nyersanyagforrások természetesen az Andokban is korlátozott előfordulásúak voltak, de távolról sem olyan mértékben, mint Mezoamerikában. A közép-bolíviai Queremita bazaltbánya nyersanyaga valószínűleg a Titicaca-tó medencéjéig is eljutott, de a bazalt előfordulása közel sem volt olyan korlátozott (illetve helyettesíthető volt mással), hogy arra bármilyen pán-andesi cserehálózat épülhetett volna.

⁸ Jó példával szolgál erre a délkeleti-bolíviai yamparák esete, ahol egyik regionális központjukban, Yorumában olyan mértékű specializált fehér kvarcit feldolgozást folytattak, hogy az abból készült eszközök külső forgalmazásra is kerültek, ám ennek ellenére a közösségen belül a presztízs javakhoz való hozzáférésben, és a lakóházak kivitelezésében nem mutatkozott különbség, azaz specializált kézműves tevékenység kialakulása ellenére nem alakult ki erőteljes társadalmi tagozódás (ALCONINI 2010: 84–89).

⁹ Rendkívül árulkodó, hogy míg az azték fővárosban a hódító spanyolok csodálattal szemlélték az áru- és szolgáltatásfeleség szerint szervezett hatalmas piacot, addig Peru esetében a hatalmas kiterjedésű, árukkal töltött állami raktárbázisokról írtak hasonló elismeréssel, és alig esik szó piacokról.

¹⁰ Eltekintve attól a néhány tengerparti államtól, amelyek közül magasan kiemelkedett a legkedvezőbb mezőgazdasági adottságú folyó völgyeket magáénak tudó Chimú állam.

JORDAN 1996: 315; ARKUSH 2008; D'ALTROY–HASTORF 2001: 121–123; HYSLOP 1977; LECOQ 1997: 68; NIELSEN–BERBERIÁN 2008: 153; PÄRSSINEN 2005: 104), amelyek a Középső Horizont nagy államalakulatainak felbomlását követően, az i. sz. II. évezred elején kezdtek megjelenni Andok szerte.

A kisebb-nagyobb főnökségek újra és újra fellángoló ellenségeskedésének a háttérben éghajlati változások állhattak. A Titicaca-tó medréből, illetve a dél-perui Quelccaya-gleccser jegéből vett minták tanúsága szerint a Középső-Andok déli részének éghajlatában a legutóbbi mintegy három és fél évezredben a jelenlegihez képest nedvesebb és szárazabb, hűvösebb és melegebb időszakok váltották egymást (ABBOTT ET AL. 1997; BINFORD ET AL. 1997; THOMPSON–MOSELY-THOMPSON 1987; THOMPSON ET AL. 1985). Ezeknek a sorozatos változásoknak egyik állomása volt az i. sz. 760–1040 közötti nedvesebb periódus, ami egybeesett a tiwanakui és a Wari állam terjeszkedésével. E két állam bukását követően, 1250–1310 között száraz időszak következett, ami kedvezőtlen hatást gyakorolt a mezőgazdaságra: a szárazabb legelők nem tudták eltartani a korábbi, nedvesebb időszakban felszaporodott állatállományt, mint ahogy a csökkenő mennyiségű öntözővíz sem volt elegendő a korábban öntözött területek számára, és az andesi folyók felső szakaszán élő etnikai csoportok a maguk számára sajátíthatták ki a szűkösse váló vízforrásokat. A természeti források elégtelensége vezethetett a különböző etnikumok közötti konfliktusok elszaporodásához, és ahhoz a fajta pánandesi „balkanizáció”-hoz, amelyben a hegyvidéki és altiplanói főnökségek állandó harcban álltak egymással. Ezek egyike volt az inkáké, amely a dél-perui Andok egyik jelentősebb kiterjedésű, és jó vízellátású völgyét, a Cuzcói-völgyet birtokolta. Ez lehetővé tette, hogy szomszédainál nagyobb lélekszámú, erős főnökséget hozzon létre, s ennek következtében győztesen kerüljön ki a velük vívott háborúkból. Ezek a sorozatos összecsapások kényszerítették az államot, majd terjeszkedő birodalommal váló inkákat arra, hogy újabb és újabb hódításokba kezdjenek. Ugyanis az alapvetően állami reciprocitásra és redistribúcióra alapozott Inka Birodalomnak (lásd feljebb) a neki végzett szolgálatokért egyre nagyobb mennyiségű ellenszolgáltatást kellett biztosítani az állami infrastruktúrát bővítő, illetve fenntartó robotmunkát végzőknek vagy éppen katonai szolgálatot teljesítőknél, amit a belső források intenzívebb kiaknázása (öntözéses és teraszos művelésű földek kiterjesztése) mellett csak újabb és újabb külső források (gazdaságilag hasznosítható területek és munkaerő) bevonásával lehetett biztosítani. A hódítások révén megnövekedett területen kiépítendő birodalmi infrastruktúra (utak, közigazgatási központok, raktárbázisok) és a gyarapodó népesség pedig újabb források bevonását igényelte. Ez a „hólabda effektus” lehetett a mozgatórugója az inka terjeszkedésnek, ami a John H. Rowe (1944) által Cabello Valboa krónikája (1951 [1586]) alapján kidolgozott kronológia szerint az 1438-ban trónra lépő Pachakuti uralkodásával vette kezdetét. Ez az uralkodó volt az, aki a Cuzcót ostromló egyik rivális főnökség, a chankák legyőzését követően újjászervezte és kiépítette a fővárost, majd elindította a hódításokat. E kronológiai séma szerint azonban az igazán nagy hódításokat fia, Thupa Inka Yupanki (ur. 1471–1493) hajtotta végre. 1463-ban bekövetkezett társuralkodóvá emelését követően több százezer km²-rel növelte a birodalmat, míg az ő fia, Wayna Qhapaq (1493–1525/7) csekély észak-perui és ecuadori hódítások és annál súlyosabb védekező háborúk mellett elsősorban birodalomszervezésben jeleskedett. Így tehát ez a kronológia azt mutatja, hogy a birodalom legnagyobb része mindössze három évtized alatt, nagyjából a 15. század harmadik harmadában került inka uralom alá.

Ezzel a Rowe által felállított „rövid kronológiával” szemben azonban felmerült, hogy az inka állam születése Pachakuti trónra lépésénél korábbra tehető, és kétségbe vonható, hogy a birodalom fennállása mindössze egyetlen évszázadot ölelt fel, terjeszkedése pedig valóban olyan üstökösszerű volt ahogy azt számos krónikás sugallta. A kételkedést több érv is táplálta. Egyfelől az, hogy a krónikások által rögzített adatok nem valóságos történeti eseményeken, hanem egy mitikus történelem európai írástudók által kronológiai rendbe szedett folyamatán alapulnak. Másfelől az a feltevés, miszerint nehezen elképzelhető, hogy egy kis andesi főnökségből maximum 50-60 év alatt egy csaknem 1 millió km² kiterjedésű birodalom váljon, bár ez utóbbival szemben számos óvilági példát hozhatunk, amikor egy politikai, hatalmi úrt kihasználva néhány évtized alatt szinte a semmiből születtek hatalmas kiterjedésű birodalmak (lásd pl. az Új-babiloni, Perzsa és Mongol Birodalom vagy még inkább Nagy Sándor állama).

Az Inka Birodalom „rövid kronológiájával” szembeni inkább elméleti, módszertani, semmint ténybeli megfontolásokra alapozott kétségeken túllépő, saját és más kutatók Cuzco környékén végzett ásatásaiból származó ¹⁴C adatokra alapozott bírálatot elsőként Brian Bauer fogalmazott meg. Ennek alapján jutott arra a következtetésre, hogy az inka korszak kezdete Cuzco régiójában i. sz. 1400-ra

tehető, sőt inka stílusú épületek már i. sz. 1260–1390 között megjelenhettek ott (BAUER 1992: 36–48). Ez utóbbi adatok alapján jutott Bauer és Covey (2002) arra a következtetésre, hogy egy olyan állami szintű társadalom jött létre a korai 14. századra, amely vezető szerepre tett szert a szóban forgó régióban. Ez a radiokarbon adatokon nyugvó következtetés egyszerre toltá vissza az inka állam egyetlen írott forráson alapuló kezdetének időpontját, és tágította ki területi terjeszkedésének időbeli határait.

Ez utóbbi azonban pusztán elméleti lehetőség volt mindaddig, amíg nem sikerült a birodalmi terjeszkedés során bekebelezett távolabbi területekről is olyan radiokarbon adatokhoz jutni, amelyek szilárd alapot nyújthatnak a „rövid kronológia” ilyen értelmű megkérdőjelezéséhez is. Ugyanis a Cuzco környékéről származó adatok csupán azt, a már korábban is felmerült logikus feltevést bizonyították, hogy az inka építészeti és kerámiastílus nem robbanásszerűen és az inka hódítások kezdetével egyszerre jelent meg, hanem egy hosszabb folyamat eredményeképpen. Azaz az Inka Birodalom magjának számító cuzcói régióban, esetleg attól délre a Titicaca-tó medencéjében hosszabb idő alatt alakultak ki azok a jellegzetes, építészetre és kerámiára vonatkozó stiláris jegyek, amelyek aztán az inka hódításnak köszönhetően, vagy más módon juthattak el a Középső–Déli-Andok távolabbi vidékeire is.

Amikor azonban a Cuzco környékiekhez hasonló, korai ¹⁴C adatok távolabbi vidékekről is egyre inkább kezdtek napvilágot látni (lásd ADAMSKA–MICHCZYŃSKI 1996: 35–58) mind inkább vitatottá vált az Inka Birodalmi „rövid kronológiája”. Különösen a birodalom déli felét illetően, amelynek nem csupán számos pontjáról publikáltak a 14. század legvége és a 15. század első fele közé eső dátumokat (BARCENA–ROMÁN 1990; GYARMATI–VARGA 1999; PÄRSSINEN–SIIRIÄINEN 1997; STEHBERG 1991–1992), hanem azok közül egyesek olyan perifériális területekről származtak, mint délkelet–bolíviai Samaipata (MEYERS 1999) vagy az északnyugat–argentínai Calchaqui-völgy, illetve Catamarca (D’ALTROY–WILLIAMS–LORANDI 2007; WILLIAMS–D’ALTROY 1999). Ezzel a radiokarbon dátumokból nyert adatok és a spanyol krónikákban¹¹ foglaltak között olyan ellentmondás keletkezett, amit így vagy úgy, de fel kellett/kell oldani. Ez elméletileg lehetséges valamelyik forráscsoport teljes mértékű elutasításával vagy a kettő valamilyen formában való összehangba hozásával.

Az egyik lehetőség az írásos források ide vonatkozó állításaink teljes vagy részleges elutasítása. Az előbbi az azokban szereplő uralkodólista elvetését jelentené, amire történetek is kísérletek (lásd pl. DUVIOLS 1979), ám ennek számos adat mond ellen, különösen azok a lokális források, amelyek az Inka Birodalom egészére vonatkozó krónikákkal azonos és azokkal megegyező sorrendben trónra lépő uralkodókról beszélnek (lásd pl. MEMORIAL DE CHARCAS 2006 [1582]). De amennyiben el is fogadjuk az írott forrásokban közölt uralkodólistát, kérdés, hogy az uralkodási periódusok megfelelnek-e a „rövid kronológiában” foglaltaknak, hiszen az egyetlen forrásra, Cabello Valboa krónikájára támaszkodik. Így azt, mint kontrolladat nélküli forrást joggal kérdőjelezzük meg.¹² Ám ha el is utasítjuk a Cabello Valboa által közölt uralkodási periódusokat, akkor is legfeljebb egy-két évtizeddel tágíthatjuk a három hódító inka uralkodásának teljes hosszát, hiszen Pachacuti Cabello Valboa által közölt trónra lépésétől (1438) unokájának, Wayna Qhapaqnak a spanyol hódítás hajnalán bekövetkezett haláláig (1525/1527) 87–89 év telt el, azaz egy-egy inka uralkodásának átlagos hossza, kb. 30 év, ami nagyjából megfelel egy emberöltőnek. Nem kizárt, hogy Cabello Valboa is valós adatok híján,¹³ hasonló feltevésből kiindulva közölte a maga uralkodói periódusait, de ha így is volt, és állításai nem valós adatokon alapulnak, akkor sem igen tolhatjuk vissza Pachacuti uralkodásának kezdetét az 1420-as éveknél korábbra.

A másik elméleti lehetőség a radiokarbon adatoknak mérési hibákra, illetve alsó és felső értékük közötti eltérésre való hivatkozással történő elutasítása. Noha nem zárhatjuk ki, hogy az „andesi radiokarbon óra siet”, azaz a mérések a tényleges időpontnál korábbi időpontokat

¹¹ A koloniális források legtöbbszörében Cabello Valboáéval azonos uralkodólista szerepel.

¹² Cabello Valboa mellett több olyan spanyol krónikás is akad, aki közöl uralkodói periódusokat, élettartamokat, ám száz-kétszáz éves időtartamuk az irrealitás világába tartozik.

¹³ Az Inka Birodalomban, ahogy általában a spanyol hódítás előtt Andokban az európaiaktól eltérő időfelfogás létezett, amely ugyan számon tartotta az évszakok változását, az égitestek helyzetében megfigyelhető változásokat és azok ismétlődését, de nem volt fontos számára a valamely kezdő időpontból induló lineáris időszámítás. Annak létezéséről az írott források vagy hallgatnak vagy tagadják, ahogy például Bernabé Cobo (1956: 142–143, Lib. XII, Cap. XXXVII).

eredményeznek, és ez okozza a régészeti és a történeti adatok közötti eltérést, ám a ma már a legkülönbözőbb laboratóriumokban mért nagyszámú adat egymástól igen távoli helyekről származik (Észak–Bolíviától a chilei tengerparton át Északnyugat–Argentínáig) és meglehetősen egyöntetűséggel a 15. század első felére mutat, ami a ¹⁴C-es dátumok helytállóságát látszik igazolni. A radiokarbon adatokkal szembeni további kritikaként merült fel, hogy a méréshez használt minták esetleg jóval korábban kivágott fából származnak. Ez néhány, fagerendából vett minta esetében valóban felmerülhet, ám manapság már radiokarbon mérések tucatjai állnak rendelkezésre, és azok jelentős része olyan tűzhelyből való faszénből származik (lásd az alább közölt saját radiokarbon adatokat), amelyek eredeti anyaga aligha lehetett évtizedekkel korábbi eredetű.

A kibékíthetetlennek látszó történeti és régészeti kronológiai adatok „összehangolására” tett kísérletet Martti Pärssinen és Ari Siiriäinen (1997: 266), illetve Albert Meyers (1999), amikor azt a lehetőséget vetették fel, hogy a „túl” korai radiokarbon adatok nem a birodalmi terjeszkedés bizonyítékai, hanem egy cuzcói és több, annak hatalmi övezetén kívül eső politikai alakulat közötti reciprocikus ajándékcserre jeleként értelmezendők. Ennek révén, esetleg kereskedelmi termékek vagy kultikus tárgyak formájában juthattak el inka tárgyak távoli vidékekre is, megelőzve a katonai hódítást és egy adott területnek az írott forrásokban megörökített módon az Inka Birodalomba történő integrálását.

Noha a korai inka állam befolyásának növelését illetően ezt a lehetőséget távolról sem zárhatjuk ki, rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy ezeknek a Cuzcótól távoli területeknek az Inka Birodalomba történő integrálása a 15. század első felében, már a terjeszkedést megkezdő első inka, Pachakuti uralkodása alatt megtörtént, következésképpen van lehetőség az egymásnak ellentmondani látszó történeti és régészeti adatok összehangolására. Saját, a Cochabamba-völgyben és a Pariai-medencében végzett ásatásainkból származó radiokarbon adatok (3. ábra) ugyanis nem csak a 15. század közepéről, első feléről származnak (amikor a „rövid kronológia szerint 1463-ban társuralkodóvá emelt Thupa Inka még nem hódíthatta meg a vidéket), hanem három olyan különböző állami létesítményből valók (tartományi központ, út menti állomás, raktár), amelyek nem tekinthetők olyasfajta pre-inka településnek vagy kultikus helynek, ahol ajándékképpen vagy kereskedelmi cikként jelentek meg inka tárgyak. Ugyanez mondható el a Cuzcótól még távolabb eső északnyugat-argentínai Potrero de Payogastáról, ahonnan hasonló korú radiokarbon dátumokat közöltek, és ugyancsak inka közigazgatási központként funkcionált (D'ALTROY–WILLIAMS–LORANDI 2007: 91–93).

Minta száma	Minta származása	$\delta^{13}\text{C}$ (PDB) [± 0,2 ‰]	konvencionális radiokarbon kor (BP)	Északi félteke (kalibrált) ¹⁴	Déli félteke (kalibrált)
deb-6471	Kharalaus Pampa, Bolívia, 1997	-21.8	480 ± 60	1415-1460	1415-1500
deb-7072	Incarracay, Bolívia, 1996	-22.7	490 ± 35	1420-1435	1430-1460
deb-13014	Paria, Bolívia, 2005	-22,2	530 ± 40	1395–1440	1410–1450
deb-13020	Paria, Bolívia, 2005	-23,2	540 ± 40	1395–1430	1410–1440
deb-13910	Paria, Bolívia, 2006	-24,7	481 ± 45	1410–1450	1420–1480
deb-13915	Paria, Bolívia, 2006	-23,6	484 ± 46	1410–1450	1420–1480

3. ábra Radiokarbon dátumok a bolíviai Cochabamba-völgy és a Pariai-medence inka kori településeiről

¹⁴A debreceni ATOMKI-ban elvégzett vizsgálatokért Svingor Évának tartozom köszönettel.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a szóban forgó területek a 15. század közepére nem pusztán inka uralom alá kerültek, hanem azt is, hogy erre az időre ki is épült ott az állami infrastruktúra. A régészeti kutatásainkból származó adatokat azok a lokális források is megerősítik, amelyekben Közép-Bolívia sőt Chile egy részének Pachakuti Inka által történt meghódításáról olyan helyi indián vezetők emlékeznek meg, akiknek ük-, illetve szépapja Pachacuti kortársa volt, és az ő főnökségük idején zajlott le területük meghódítása (INTERROGATORIO 1981 [1575]: 237–238), illetve behódolása (MEMORIAL DE CHARCAS 2006: 723–724, 728), sőt egyikük szerint ükapját az inka további déli területek meghódítására is magával vitte. Amennyiben tehát ezekből a régészeti és történeti adatokból indulunk ki, és elfogadjuk a spanyol krónikák uralkodólistáját, de nem tekintjük megkérdőjelezhetetlennek Caballo Valboa uralkodói periódusait, hanem némiképpen kitágítjuk azt, akkor összehangolhatónak tűnnek az egymásnak kibékíthetetlenül ellentmondani látszó történeti és régészeti adatok.

- ABBOTT, MARK B.–BINFORD M.–BRENNER M.–KELTS K.
 1997 A 3500 ¹⁴C High-Resolution Record of Water-Level Changes in Lake Titicaca, Bolivia/Peru. *Quaternary Research* 47: 169–180.
- ADAMSKA, ANNA–MICHCZYŃSKI, ADAM
 1996 Towards Radiocarbon Chronology of the Inca State. *Anales. Boletín de la misión arqueológica andina* No. 1: 35–58.
- ALBARRACIN JORDAN, JUAN
 1996 De Tiwanaku a Uma–Pacajes: Continuidad y Cambio Cultural. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 16: 301–333.
- ALCONINI, SONIA
 2010 Yampara Households and Communal Evolution in the Southeastern Inka Peripheries. *Provinces in the Inka Empire. Toward a Deeper Understanding of Inka Imperialism*. Malpass, Michael A.–Alconini, Sonia, szerk. pp. 75–107.
- ANDERS, MARTHA B.
 1990 *Historia y etnografía: los mitmaq de Huanuco en las visitas de 1549, 1556 y 1562*. IEP: Lima.
- ARKUSH, ELIZABETH
 2008 War, Chronology, and Causality in the Titicaca Basin. *Latin American Antiquity*, 19 (4): 339–373.
- BARCENA, J. ROBERTO–ROMÁN, ALICIA J.
 1990 Funcionalidad diferencial de las estructuras del tambo de Tambillos. *Anales de arqueología y etnología* 41/42 (1986/87): 7–81.
- BAUER, BRIAN S.
 1992 *The Development of the Inca State*. University of Texas Press, Austin.
- BAUER, BRIAN S.–COVEY, ALAN R.
 2002 Processes of State Formation in the Inca Heartland (Cuzco, Peru). *American Anthropologist* 104(3): 846–864.
- BERDAN, FRANCES F. ET AL., szerk.
 1996 *Aztec Imperial Strategies*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library.
- BINFORD, MICHAEL–KOLATA, A.–BRENNER, M.–JANUSEK, J.–SEDDON, M.–ABBOTT, M.–CURTIS, J.
 1997 Climate Variation and the Rise and Fall of an Andean Civilization. *Quaternary Research* 47: 235–248.
- CABELLO VALBOA, MIGUEL
 1951 [1586] *Miscelánea antártica*. Lima: Instituto de Etnología, Universidad Nacional Mayor de San Marcos.
- COBO, BERNABE
 1956 [1653] *Historia del Nuevo Mundo*. Biblioteca de Autores Españoles, Vols. 91–92. Madrid: Ediciones Atlas.
- D'ALTROY, TERENCE N.
 1992 *Provincial Power in the Inka Empire*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- D'ALTROY, TERENCE N.–BISHOP, RONALD L.
 1990 The Provincial Organization of Inka Ceramic Production. *American Antiquity*, Vol. 55. No. 1.
- D'ALTROY, TERENCE N.–HASTORF, CHRISTINE A. eds.
 2001 *Empire and Domestic Economy: Transformation in Household Economics of Xauxa Society Under the Inkas*. New York: Kluwer Academic
- D'ALTROY, TERENCE N.–LORANDI, ANA MARÍA–HASTORF, CHRISTINE A.–DE MARRAIS, ELIZABETH–HAGSTRUM, MELISSA B.
 2000 Inka Rule in the Northern Calchaqui valley, Argentina. *Journal of Field Archaeology* Vol. 27.
- D'ALTROY, TERENCE N.–WILLIAMS, VERÓNICA–LORANDI, ANA MARÍA
 2007 The Inkas in the Southland. *Variations in the expression of Inka power: a symposium at Dumbarton Oaks, 18 and 19 October 1997*. Burger, Richard L.–Morris, Craig–

- Matos Mendieta, Ramiro, szerk. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library.
- DONKIN, R.A.
1979 *Agricultural terracing in the aboriginal world*. University of Arizona Press.
- DUVIOLS, PIERRE
1979 La dinastía de los Incas: Monarquía o diarquía. *Journal de la Société des Americanistes* T. LXVI.
- ESPIÑOZA SORIANO, WALDEMAR
1969–70 Los mitmas yungas de collique en Cajamarca siglos XV, XVI y XVII. *Revista del Museo Nacional* T. XXXVI.
1970 Los mitmas huayacuntus en Cajabamba y Antamarca, siglos XV y XVI *Historia y Cultura* 4.
1973 Colonias de mitmas múltiples en Abancay siglos XV y XVI. *Revista del Museo Nacional* XXXIX: 225–299.
1976 Los mitmas de Nasca en Ocoña, Vitor y Camana siglo XV y XVI. *Bulletin de IFEA* Vol. 1–2.
1982 Los chambillos y mitmas incas y chinchaysuyos en territorio lupaca Siglos XV–XVI. *Revista del Museo Nacional*.
1993 Los mitmas ajiceros-maniceros y los plateros de Ica en Cochabamba. *Historia y Cultura*, 22: 47–74.
- GUAMAN POMA DE AYALA, FELIPE
1980 [1613] *El primer nueva corónica y buen gobierno*. 3 Vols. México D.F.: Siglo XXI.
- GYARMATI JÁNOS
1987 Archaeological Investigations in Veracruz, Mexico. A Preliminary Report. *Journal de la Société des Americanistes* LXXIII: 243–245.
1989 Pre-Hispanic Settlements in the Valley of Rio Necaxa, Veracruz, Mexico. *Artes Populares* 15: 64–104.
- GYARMATI JÁNOS–CONDARCO, CAROLA
megjelenés alatt *Pre-Hispanic Settlement Patterns of the Paria Basin, Bolivia*.
- GYARMATI JÁNOS–VARGA ANDRÁS
1999 *The Chacaras of War. An Inka State Estate in the Cochabamba Valley, Bolivia*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- HASSIG, ROSS
1984 The Aztec Empire: A Reappraisal. *Five Centuries of Law and Politics in Central Mexico*. Spores, R.–Hassig, R., szerk. Publications in Anthropology 30. Vanderbilt University Press, Nashville.
- HYSLOP, JOHN
1977 Hilltop Cities in Peru. *Archaeology*, 30 (4): 218–225.
- INTERROGATORIO DE DON JUAN COLQUE GURACHE
1981 [1575] In Espinoza Soriano, Waldemar: El Reino aymara de Quillaca-Asanaque, siglos XV y XVI. *Revista del Museo Nacional* pp. 237–251.
- LECOQ, PATRICE
1997 Patrón de asentamiento, estilos cerámicos y grupos étnicos: el ejemplo de la región intersalar en Bolivia. Saberes y Memorias en los Andes. In *Memoriam Thierry Saignes*. Bouysson-Cassagne, Thérèse, szerk. pp. 59–89. Paris. Lima: Institut des Hautes Études de l'Amérique Latine, Institut Français d'Études Andines.
- LEVINE, TERRY Y., szerk.
1992 *Inka Storage Systems*. Norman: University of Oklahoma Press.
- LUTTWAK, EDWARD
1976 *The Grand Strategy of the Roman Empire*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- MALPASS, MICHAEL A. szerk..
1993 *Provincial Inca: Archaeological and Ethnohistorical Assessment of the Impact of the Inca*. State University Iowa Press.
- MALPASS, MICHAEL A.–ALCONINI, SONIA, szerk.

- 2010 *Distant Provinces in the Inka Empire. Toward a Deeper Understanding of Inka Imperialism*. University of Iowa Press.
- MATOS MENDIETA, RAMIRO
1994 *Pumpu – Centro Administrativo Inka de la Puna de Junín*. Lima: Editorial Horizonte.
- MEMORIAL DE CHARCAS
2006 [1582] Platt, T.–Bouysse-Cassagne, T.–Harris, O.: *Qaraqara-Charka Mallku, Inka y Rey en la provincia de Charcas (siglos XV-XVIII)*. Lima, La Paz: Instituto Francés de Estudios Andinos (IFEA), University of St. Andrews, Fundación Cultural del Banco Central de Bolivia, pp. 828–857.
- MEYERS, ALBERT
1999 Reflexiones acerca de la periodización de la cultura Inka: Perspectivas desde Samaipata, Oriente de Bolivia. *Actas del XII Congreso Nacional de Arqueología Argentina*. Diez, Cristina M., szerk. Tomo I: 239–251.
- MORRIS, CRAIG–THOMPSON, DONALD E.
1985 *Huánuco Pampa – An Inca City and its Hinterland*. London: Thames and Hudson.
- MURRA, JOHN V.
1978 Los olleros del inka: hacia una historia y arqueología del Qollasuyu. *Historia, Problema, Promesa*. Quesada, Miro F. et. Al, szerk. 2 volúmenes, Lima: Universidad Católica del Perú.
1983 *La organización económica del Estado Inca*. 3rd edition, México D.F.: Siglo XXI.
- NIELSEN, AXEL E.–BERBERIÁN, EDUARDO E.
2008 El señorío mallku revisitado. Aportes al conocimiento de la historia tardía de Lípez. *Arqueología de las tierras altas, valles interandinos y tierras bajas de Bolivia. Memorias del I Congreso de Arqueología de Bolivia*. Rivera Casanova, Claudia, szerk. La Paz: Instituto de Investigaciones Antropológicas y Arqueológicas, UMSA, PIEB.
- OHNSORGEN, MICHAEL A.
2006 Aztec provincial administration at Cuextlaxtlan, Veracruz. *Journal of Anthropological Archaeology* 25: 1–32.
- PÄRSINEN, MARTTI
2005 *Caquiaviri y la Provincia Pacasa*. La Paz: Producciones CIMA.
- PÄRSINEN, MARTTI–SIIRIÄINEN, ARI
1997 Inka-Style Ceramics and Their Chronological Relationship to the Inka Expansion in Southern Lake Titicaca Area (Bolivia). *Latin American Antiquity*, 8 (3): 255–271.
- PEASE, FRANKLIN G. Y.
1982 The Formation of Tawantinsuyu: Mechanisms of Colonization and Relationship with Ethnic Groups. *The Inca and Aztec States 1400–1800*. Collier, G. A.–Rosaldo, R. I.–Wirth, J. D., szerk. pp. 199–235. New York: Academic Press.
- RAMOS GAVILÁN
1988 [1621] *Historia del Santuario de Nuestra Señora de Copacabana*. Lima: Villanueva S.A.
- REPARTIMIENTO DE TIERRAS POR EL INCA HUAYNA CAPAC
1977 [1556] Versión Paleográfica de don Adolfo de Morales, Universidad Mayor de San Simon, Cochabamba.
- ROSTWOROWSKI DE DIEZ CANSECO, MARIA
1970 Etnohistoria de un valle costeño durante el Tahuantinsuyu. *Revista del Museo Nacional* T. XXXV (1967–68).
- ROWE, JOHN H.
1944 *An Introduction to the Archaeology of Cuzco*. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology Vol. XXVII No. 2, Cambridge: Harvard University.
- SANTORO, CALÓGERO M.–WILLIAMS, VERÓNICA I.–VALENZUELA, DANIELA–ROMERO, ÁLVARO–STANDEN, VIVIEN G.
2010 An Archaeological Perspective on the Inka Provincial Administration of the South-Central Andes. *Distant Provinces in the Inka Empire. Toward a Deeper*

Understanding of Inka Imperialism. Malpass, Michael A.–Alconini, Sonia, szerk. University of Iowa Press.

SCHJELLERUP, INGE

2005 *Incas y españoles en la conquista de los chachapoya*. Lima: Instituto Francés de Estudios Andinos (IFEA).

SCHREIBER, KATHARINA J.

1992 *Wari Imperialism in Middle Horizon Peru*. Anthropological Papers 87, Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor.

STANISH, CHARLES

2001 Regional Research on the Inca. *Journal of Archaeological Research* Vol. 9, No. 3.

2003 *Ancient Titicaca The Evolution of Complex Society in Southern Peru and Northern Bolivia*. Berkeley: University of California Press.

STANISH, CHARLES–COHEN, AMANDA B.–ALDENDERFER, MARK S. szerk.

2005 *Advances in Titicaca Basin Archaeology-I*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

STEHBERG, RUBEN

1991–92 El limite inferior cronológico de la expansión incáica a Chile. *Xama* 4–5: 83–89.

SZILÁGY VERONIKA

2010 *Inka kori kerámiák archeometriai vizsgálata (Paria, Bolívia): nyersanyageredet és technológia*. Ph.D. értekezés.

THOMPSON, L. G.–MOSELY-THOMPSON, E.

1987 Evidence of Abrupt Climatic Change During the Last 1500 Years Recorded in Ice Cores from the Tropical Quelccaya Ice Cap. *Abrupt Climate Change: Evidence and Implications*. Bergen, W.–Labeyrie L. szerk., pp. 99–110. New York: D. Reidel.

THOMPSON, L. G.–MOSELY-THOMPSON, E.–BOLZAN, J. F.–KOCI, B. R.

1985 A 1500-year Record of Tropical Precipitation in Ice Cores from the Quelccaya Ice Cap, Peru. *Science* 229: 971–973.

VAN BUREN, MARY–PRESTA, ANA MARÍA

2010 The Organization of Inka Silver Production in Porco, Bolivia. *Distant Provinces in the Inka Empire. Toward a Deeper Understanding of Inka Imperialism*. Malpass, Michael A.–Alconini, Sonia, szerk. University of Iowa Press.

WACHTEL, NATHAN

1982 The Mitimaes of the Cochabamba Valley: The Colonization Policy of Huayna Capac. *The Inca and Aztec States 1400–1800*. Collier, G. A.–Rosaldo, R. I.–Wirth, J. D., szerk., pp. 199–235. New York: Academic Press.

WALLERSTEIN, IMMANUEL

1974 *The Modern World-System*, vol. 1. New York: Academic Press.

WILLIAMS, VERÓNICA–D'ALTROY, TERENCE N.

1999 El sur del Tawantinsuyu. Un dominio selectivamente intensivo. *Tawantinsuyu* 5: 170–178.